

TABLE OF CONTENTS

Наталья Демчук МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ И УЛУЧШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА	4
Олександр Бондаренко ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ.....	8
Екатерина Бекетова ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВА ТАТУИРОВОК.....	12
Оксана Вишневецкая АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ МИРОВОГО РЫНКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТЕХНИКИ.....	18
Віта Лукашук ПРОДУКТИВНІСТЬ ЗЕРНО-КОМОВОЇ СІВОЗМІНИ ЗАЛЕЖНО ВІД СИСТЕМИ УДОБРЕННЯ ТА ОСНОВНОГО ОБРОБІТКУ ҐРУНТУ НА ЛУЧНИХ ОСУШУВАНИХ ҐРУНТАХ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ.....	26
Lamara Qoqiauri COMMERCIALIZATION OF INTELLECTUAL CAPITAL AND METHODOLOGY OF ITS MANAGEMENT.....	30
Nino Qoqiauri INFRASTRUCTURE OF INNOVATION IN THE WORLD.....	49
Геннадий Хонин, Юрий Гайдученко, Валерий Семченко, Григорий Левкин, Наталья Голенкова МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «АНАТОМІЯ ПИЩЕВОГО СЫРЬЯ» НА МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ КАФЕДРЕ АГРАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА.....	58
Яша Месхия СИЛЬНЫЕ И СЛАБЫЕ СТОРОНЫ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ В ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОЙ ГРУЗИИ.....	62
Сніжана Кузьміна ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX ст.	68

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. В ІСТОРИОГРАФІЇ

Бондаренко Олександр Володимирович

Кіровоградський національний технічний університет, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства (Україна)
e-mail: bondarenkoov@bigmir.net

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано рівень вивченості повсякденного життя міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в історичній науковій літературі. З'ясовано, що в сучасній історіографії відбувається процес становлення історії повсякденності як одного із методологічних напрямів дослідження міст дореформеної доби. Визначено основні здобутки у вивченні теми та звернено увагу на питання, які опинилися поза полем зору дослідників і не знайшли достатнього висвітлення.

Ключові слова: історіографія, повсякденність, місто, Російська імперія, дореформена доба.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирован уровень изученности повседневной жизни городов Российской империи в последней четверти XVIII – первой половины XIX в. в исторической научной литературе. Выяснено, что в современной историографии происходит процесс становления истории повседневности как одного из методологических направлений исследования городов дореформенной эпохи. Определены основные достижения в изучении темы и обращено внимание на вопросы, которые оказались вне поля зрения исследователей и не нашли достаточного освещения.

Ключевые слова: историография, повседневность, город, Российская империя, дореформенный период.

ABSTRACT

The article analyzes the level of scrutiny of everyday life of the urban population of the Russian Empire's cities on last quarter of XVIII – first half of XIX centuries in historical scientific literature. It is found that in modern historiography take place the process of formation of history of everyday life as one of the methodological research's directions of urban population of pre-Soviet period. Determined the keys achievements in the studying of the theme and explained several issues which were out of the researchers' sight and did not find full treatment of the subject.

Keywords: historiography, everyday life, the city, the Russian Empire, the pre-reform era.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Суттєвою ознакою сучасної історіографічної ситуації на пострадянському просторі є помітне розширення проблемного поля досліджень. Концепції та підходи, що домінували у радянській історіографії, не дозволяли повною мірою відповісти на багато фундаментальних питань історії розвитку суспільства. Пояснюється це передусім історіографічною традицією, що була орієнтована на державницьку концепцію історичного процесу, в якій пересічним людям приділялася незначна увага та пов'язаними з цією ідеологічною настановою історіографічними пріоритетами. За останні 20–25 років в гуманітаристиці відбувається процес пошуку нових підходів, одним із яких і стала поява нового методологічного напрямку – історії повсякдення. Науковці прийшли до необхідності не лише реконструювати події як такі та вивчати біографії так званих «історичних» постатей, а й досліджувати «натовп»: спосіб життя, потреби, інтереси, повсякденне життя людини з маси. Саме ці питання сьогодні стають одним з провідних напрямів історичних досліджень. Тема «маленької» людини, її вчинки, проблеми, життя в історичних дослідженнях висвітлювалася фрагментарно, оскільки вважалася несерйозною й малокорисною, через те розглядалася як доповнення до справжньої історії. Нині ж історики визнають важливість дослідження історії «знизу», вивчення думок, інтересів, турбот, почуттів пересічної людини.

Звернення до повсякденності, на думку дослідників, це насамперед перехід від аналізу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретних ситуацій, що дозволяє по-іншому висвітлити політичні, економічні, соціальні, культурні процеси. Дослідження повсякденності допомагає переглянути стереотипи, тривіальні схеми, що стосуються історії суспільства, внаслідок чого виникає новий погляд на вже відоме. Історія повсякденності вивчає історію побуту, подієву історію та історію особистих переживань, картину світу людини [1, с. 4]. Історія повсякдення, за словами німецького історика А. Людтке, – це «спроба зрозуміти історію як багатшаровий процес, який відтворюється і насамперед трансформується тими, хто є водночас і об'єктами історії, і її суб'єктами» [2, с. 99].

Сьогодні історична наука переживає сплеск дослідницького інтересу до проблем історії повсякденності. Відбулося її виділення в окрему сферу наукового знання, вона перетворилася на самостійний напрям сучасної історіографії. Значно зріс інтерес науковців і до повсякденного життя міського населення дореформеної Росії. З'явилося чимало досліджень, які тією чи іншою мірою торкаються цієї теми.

Тож з огляду на зазначене, автор робить спробу проаналізувати наукову літературу, присвячену історії повсякденності міст Російської імперії у дореформений період, визначити здобутки у вивченні проблеми та питання, що залишилися поза увагою дослідників.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Цілеспрямоване дослідження повсякденного життя міст Російської імперії розпочалося з другої половини 90-х рр. ХХ ст. Разом з тим, окремі питання повсякдення міст чи окремих міських суспільних станів (хоча, зрозуміло, сам термін повсякдення і не вживався) знайшли своє висвітлення в історичній літературі дорадянського та радянського періодів.

Перші праці, що стосувалися тих чи інших аспектів зазначеної проблеми, з'явилися ще у першій половині ХІХ ст. [3–8]. У них знайшли відображення окремі питання архітектури міст, їх благоустрою, функціонування міського господарства та охорони громадського порядку, медичного обслуговування, побуту та духовного життя міського населення. Заслугує на увагу монографія О. В. Терещенка [9], у якій на основі численних джерел висвітлюється побутове середовище населення, зокрема житло, одяг. Значну частину дослідження автор присвятив народним віруванням, звичаям, святам та дозвіллю різних верств населення Російської імперії. Це була перша спроба в історичній науці поставити етнографічне вивчення народного побуту на наукову основу.

У дорадянських дослідженнях знайшли висвітлення способи життя та побут окремих соціальних верств російських міст. Так, ці питання стосовно купців простежили Ф. В. Булгарін [10], О. С. Ушаков [11], М. І. Пиляєв [12], міщан – М. А. Ган [13], а М. М. Богословський [14] та Л. М. Савелов [15] об'єктом вивчення обрали побут та звичай дворян.

Загалом дорадянська історіографія зробила певний внесок у вивчення побуту, способу життя міського населення. Проте, зауважимо, що ці питання розглядалися фрагментарно, та й зазвичай увага дослідників була зосереджена головним чином на житті привілейованих міських верств.

У радянський період історики досліджували передусім соціально-економічний розвиток суспільства та питання класової боротьби. Вивчення ж історії повсякденного життя не викликало помітного інтересу дослідників. Виключенням стали праці відомих етнографів М. Г. Рабиновича [16–17], Л. О. Анохіної та М. М. Шмельової [18], Г. В. Жирнової [19], які з'явилися у кінці 1970–1980-х рр. Вони були першими етнографічними дослідженнями міського побуту як самостійної теми. Автори висвітлювали особливості міської матеріальної культури, різноманітні питання побуту городян, етнографічні та демографічні проблеми. Серед цих праць виокремимо монографії М. Г. Рабиновича. Саме вони, на нашу думку, були найзначнішим етнографічним дослідженням російського міста у радянській історіографії. У монографіях, які є фактично двома частинами єдиної наукової праці, автор на широкому колі археологічних та письмових джерел простежив картину міського побуту з ІХ по ХІХ ст. Він проаналізував господарське життя міського населення, розглянув сімейні відносини та святкову сторону міського способу життя. Водночас науковець висвітлив різноманітні сторони і матеріального побуту городян, насамперед житло та одяг міського населення.

Чималу увагу етнографи приділяли дослідженню громадського побуту міського населення дорадянського періоду. На думку Л. О. Анохіної, М. М. Шмельової та В. Ю. Круп'янської, «під громадським побутом не можна розуміти, як це здебільшого робиться, тільки ту сторону повсякденного життя людей, яка пов'язана з проведенням їх дозвілля, з святами й розвагами, звичаями та обрядами. У це поняття входить і той уклад життя, який створюється у зв'язку з тими чи іншими формами суспільно-політичної, господарської та культурної діяльності людей, та став для них звичним, традиційним» [20, с. 18].

М. Г. Рабинович та М. М. Шмельова розробили схему етнографічного дослідження міста, згідно з якою і пропонували вивчати громадський побут за такими напрямками: 1. Громадський побут і міське громадське управління. 2. Громадський побут та ділове життя окремих верств городян. 3. Вплив релігії на громадський побут. 4. Громадський побут і сімейно-господарське життя міського населення. Престижність і громадська думка. 5. Громадські форми проведення вільного часу, дозвілля й відпочинку. 6. Вуличне життя та способи передачі оголошень і новин. 7. Міські свята. 8. Роль міста у розвитку культури [21, с. 33–34]. Зазначимо, що й сучасні дослідники дотримуються цієї схеми вивчення громадського побуту. Приміром, російський історик О. І. Купріянов у монографії, присвяченій громадському побуту та культурі населення західносибірських міст у першій половині ХІХ ст. [22], досліджував такі питання: участь населення у міському громадському управлінні, релігійні аспекти побуту, освіта городян, проблеми міської культури, місце свята у міському громадському побуті та, крім того, благодійництво і філантропія, що відсутні у зазначеній схемі.

Отже, наукові праці названих етнографів певною мірою сприяли подоланню вкоріненого уявлення про побут як щось неважливе, другорядне.

Цілеспрямоване вивчення історії повсякдення й зокрема повсякденного життя міст Російської імперії дореформеної пори розпочалося з другої половини 1990-х рр. Поява теми повсякденності в історичних дослідженнях пов'язана з утвердженням нового розуміння історії, згідно з яким її хід визначається не тільки політичними подіями, економічними законами, видатними особистостями, а й непримітним ходом повсякденних справ, «життям пересічних людей» [23, с. 14]. На відміну від дослідників попередніх періодів, сучасні вчені розглядають повсякденне життя, побут простих людей загалом не ізольовано від значних подій, політики, науково-технічного прогресу, а як сферу, у якій відбуваються основні історичні процеси і яка, своєю чергою, впливає на хід історії.

Вагомий внесок у дослідження проблеми міського повсякдення зробила монографія Н. А. Міненко, О. Ю. Апкарімової та С. В. Голікової «Повседневная жизнь уральского города в XVIII – начале XX века» [24]. Авторки зосередили увагу на вивченні різноманітних сторін повсякденного життя городян у дорадянський період. Насамперед вони розглянули соціально-побутову інфраструктуру міст Уралу, матеріальну культуру міського населення та його побут, будні та свята, громадське та сімейне дозвілля, форми соціокультурної взаємодії, релігійні аспекти повсякдення [24, с. 324]. Науковці дійшли висновку, що протягом досліджуваного періоду у повсякденному житті міського населення відбулися значні зміни, спричинені низкою економічних, політичних, соціокультурних, демографічних факторів. Відзначаючи, що зміни охопили практично всі складники повсякденності, автори все ж наголошують, що найвищою динамічністю різнилася культура життєзабезпечення городян. При цьому зміни у сфері матеріальної культури (насамперед житла, одягу) у ХVІІІ

– першій половині XIX ст. відбувалися менш інтенсивно, ніж у другій половині XIX – початку XX ст. [24, с. 321–322].

Г. Б. Бірюкова у дисертації, присвяченій дослідженню соціокультурного простору поволзьких міст першої половини XIX ст. [25], розглянула їх благоустрій, питання охорони міського громадського порядку, форми девіантної поведінки городян. Особливу увагу дослідниця приділила вивченню низки аспектів побутової повсякденності, серед яких: диференціація доходів міських мешканців, рівень життя городян, механізми життєзабезпечення в досліджуваних містах. Авторка висвітлила й особливості духовного життя населення міст, значення освітніх установ у розвитку культурного середовища міст, коло читання міських жителів, зміни в інтелектуальній сфері, релігійне життя, способи розваг і дозвілля.

І. В. Маслова розглянула різноманітні, переважно побутові, сторони повсякденності повітового купецтва В'ятської губернії у XIX ст.: купецьку садибу, культурний простір купецького маєтку, побут і звичаї, форми організації торгівлі, внутрішньосімейні стосунки, культуру харчування як один із елементів організації матеріального життя, важливу складову побуту купецтва – одяг. Аналіз основних характеристик повсякденності дозволив автору дійти висновку про культурну трансформацію станового купецького світогляду протягом XIX ст. Процес формування нового купецького світозуміння виявлявся у різноманітні стилів життя повітового купецтва, що було свідченням відсутності єдиних соціальних та ціннісних орієнтацій та початком формування нової системи поглядів [26]. Традиційним поняттям повсякденності в історичній науці, на переконання І. В. Маслової, є збір і систематизація фактів побутового характеру. При цьому вона робить застереження, що «для виявлення повсякденних факторів необхідно виключити з досліджуваного явища все урочисте, незвичайне, культове, обрядове» [26, с. 16]. Ми не поділяємо таку точку зору, оскільки, на нашу думку, «все урочисте, незвичайне, культове, обрядове» є частиною повсякденного життя людини. Принагідно зауважимо, що ці аспекти життя міського населення включаються у предмет вивчення абсолютною більшістю дослідників. Приміром, автори згадуваної вище монографії, переконані, що вивчення повсякденного життя людини передбачає дослідження її буднів і свят, «речового світу» і емоційності, внутрішньосімейних, сусідських, конфесійних та дружніх зв'язків і відносин, ментальних установок та ціннісних орієнтацій [24, с. 8].

Грунтовне дослідження повсякденного життя купецтва Уралу дореформеної доби здійснила О. В. Банникова [27], розглянувши насамперед його професійні, громадські та сімейні буденні практики у міському середовищі. Головну увагу науковець зосередила на вивченні економічного становища та ступеня благоустрою уральських міст, трудової діяльності купецтва та впливу на неї релігійного складника, мотивацію та форми участі купецтва у міському громадському житті, культуру спілкування та дозвілля, домашній та сімейний побут купецтва, його зовнішній вигляд. О. В. Банникова дійшла висновку, що у повсякденному побуті дореформенне купецтво Уралу прагнуло до збереження станових рис, водночас підкреслюючи свою національну і конфесійну приналежність. Загалом авторка стверджує, що провінційне уральське купецтво є «іміджевим станом» – домашній побут, зовнішній вигляд, зокрема одяг, поведінка носили демонстративний характер, підкреслюючи оточуючим ступінь їхньої фінансової спроможності та рівень соціальних контактів [27, с. 10].

Є. В. Комлева розглянула вплив купецтва приєнісейських міст на міське середовище у першій половині XIX ст. [28]. На думку авторки, у першій чверті XIX ст. спосіб життя купецтва практично не відрізнявся від способу життя міщан. Пояснює вона це тим, що соціальне становище гільдійців було нестійким через часті переходи багатьох із них з одного соціального стану в інший (основна причина таких переходів – неспроможність заплатити гільдійський відсоток з оголошеного капіталу – *авт.* О.Б.). Проте ситуація змінилася у зв'язку з початком золотої лихоманки (кінець 20-40-і рр. XIX ст. – *авт.* О.Б.), коли в окремих місцевих та приїжджих купців з'явилися небачені раніше кошти. Саме тоді купці приєнісейських міст почали набувати риси, які були характерними для зовнішнього вигляду та способу життя вищих верств міського населення Центральної Росії, тратячи на розкіш кошти без усякого почуття міри [28, с. 31].

Новосибірський учений М. В. Шилівський розглянув повсякденне життєве середовище міської інтелігенції Сибіру у XIX ст. [29]. Він зазначає, що протягом цього часу відбулося зростання чисельності основних груп інтелігенції, за винятком духовенства і військових. Одночасно сталися якісні зміни серед інтелігенції: зросла частка місцевих уродженців та підвищився їх освітній рівень. Суттєвим та виключно регіональним фактором поповнення інтелігенції були політичні висланці, які склали 9,5–30,3 % населення сибірських міст [29, с. 88–89]. Аналізуючи повсякденне життя міської інтелігенції науковець указує, що істотний вплив на спосіб життя мало її матеріальне становище. Крім буржуазії, достатньо задовільним воно було у чиновників високих рангів, професорів, окремих категорій творчої інтелігенції [29, с. 91]. Протягом XIX ст. відбулися кардинальні зміни у сфері дозвілля інтелігенції. У повсякденному життєвому середовищі міської сибірської інтелігенції, на переконання М. В. Шилівського, відбулася еволюція від переважно внутрішньосімейного проведення часу поза основною роботою, через об'єднання у неформальні організації просвітнього і дозвільного характеру, до універсального типу громадської діяльності. При цьому істотно зросла кількість можливих варіантів проведення часу [29, с. 97–98].

ВИСНОВКИ

Отже, дослідження повсякденного життя міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в історичній науці знаходиться у стадії становлення. Водночас деякі питання історії повсякдення міст чи окремих міських суспільних станів знайшли своє висвітлення в історичній літературі. Серед них – міське середовище, соціально-побутова інфраструктура міст, матеріальна культура міського населення та його побут, сімейне життя городян, спосіб життя, форми соціокультурної взаємодії, освіта, одяг та мода, релігійні аспекти повсякдення тощо. Серед міських соціальних станів найбільш дослідженими є історія повсякдення міської еліти – купецтва та дворянства. Поза полем дослідницької уваги залишаються

поки що питання подальшого концептуального визначення та дослідження предметної сфери повсякденності – виробнича й невиробнича, споживацька сфера, сфера дозвілля, сфера приватного та громадського життя тощо. Для створення цілісної картини міського повсякдення видається необхідним об'єднання зусиль істориків з представниками інших гуманітарних наук, особливо з огляду на трансформацію та переосмислення методологічних, концептуальних та джерелознавчих орієнтирів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жулева М. С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929-1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. С. Жулева. – Курган, 2004. – 25 с.
2. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история : Ежегодник. 1998/1999. – М., 1999. – С. 77–100.
3. Зябловский Е. Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. В 2 кн. / Е. Ф. Зябловский. – СПб., 1808.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – Тт. 1–17. – СПб. : Типография Департамента Генерального Штаба, 1837–1854.
5. Плошинский Л. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени / Л. О. Плошинский. – СПб. : тип. Э. Веймера, 1852. – 286 с.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. – Тт. 1–25 : в 40 кн. и 2 прил. – СПб. : Тип. Э. Веймера, 1859–1868.
7. Пригара А. Опыт истории состояния городских обывателей в Восточной России. – Часть 1. – СПб. : печатня В. Головина, 1868. – 182 с.
8. Вистенгоф П. Очерки московской жизни / П. Вистенгоф. – М. : тип. С. Селивановского, 1842. – 218 с.
9. Терещенко А. Быт русского народа. Ч. I–VII / А. Терещенко. – СПб. : тип. МВД, 1848.
10. Булгарин Ф. В. Очерки русских нравов. Лицевая сторона и изнанка рода человеческого / Ф. В. Булгарин. – СПб., 1843. – 50 с.
11. Ушаков А. С. Наше купечество с серьезной и карикатурной стороны. – Вып II / А. С. Ушаков. – М. : тип. Грачева и комп., 1865. – 228 с.
12. Пыляев М. И. Старый Петербург. Рассказы из былой жизни столицы / М. И. Пыляев. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1889. – 497 с.
13. Ган М. А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии / М. А. Ган // Экономист. – 1861. – Т. 4. – № 1. – С. 1–42.
14. Богословский М. М. Быт и нравы русского дворянства в первой половине XVIII в. / М. М. Богословский. – М. : тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1906. – 52 с.
15. Савелов Л. М. Дворянское сословие в его бытовом и общественном значении. Доклад о дворянстве / Л. М. Савелов. – М., 1906. – 59 с.
16. Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города : Горожане, их общественный и домашний быт / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1978. – 328 с.
17. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1988. – 312 с.
18. Анохина Л. А. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем : на примере городов Калуга, Елец, Ефремов / А. Л. Анохина, М. Н. Шмелева. – М., 1977. – 359 с.
19. Жирнова Г. В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем: по материалам городов средней полосы РСФСР / Г. В. Жирнова. – М. : Наука, 1980. – 148 с.
20. Анохина Л. А. Быт и его преобразования в период построения социализма / Л. А. Анохина, В. Ю. Крупянская, М. Н. Шмелева // Советская этнография. – 1965. – № 4. – С. 16–31.
21. Рабинович М. Г. К этнографическому изучению города / М. Г. Рабинович, М. Н. Шмелева // Советская этнография. – 1981. – № 3. – С. 23–34.
22. Куприянов А. И. Русский город в первой половине XIX века : Общественный быт и культура горожан Западной Сибири / А. И. Куприянов. – М. : «АИРО – XX», 1995. – 160 с.
23. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств / В. Д. Лелеко. – СПб., 2002. – 320 с.
24. Миненко Н. А. Повседневная жизнь уральского города в XVIII – начале XX века / Н. А. Миненко, Е. Ю. Апкаримова, С. В. Голикова. – М. : Наука, 2006. – 384 с.
25. Бирюкова. Повседневная жизнь поволжских городов первой половины XIX в. (По архивным и опубликованным источникам) / Бирюкова // Документ. Архив. История. Современность : Сб. науч. тр. – Вып. 10. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2009. – С. 178–186.
26. Маслова И. В. Культура повседневности уездного купечества в России в XIX – начале XX столетия : на материалах Вятской губернии / И. В. Маслова // Вестник Томского государственного университета. Сер. : История. – 2010. – № 3. – С. 16–25.
27. Банникова Е. В. Повседневная жизнь провинциального купечества (на материалах губерний Урала дореформенного периода) : автореф. дис. ... докт. ист. наук / Е. В. Банникова. – Оренбург, 2011. – 46 с.
28. Комлева Е. В. Влияние купечества приенисейских городов на городскую среду (первая половина XIX в. / Е. В. Комлева // Города Сибири XVII – начала XX в. Выпуск 2. История повседневности : Сборник научных статей. – Барнаул, 2004. – С. 21–32.
29. Шиловский. Повседневная среда обитания городской интеллигенции Сибири в XIX – начале XX в. // Города Сибири XVII – начала XX в. – Выпуск 2. История повседневности : Сборник научных статей. – Барнаул, 2004. – С. 88–101.